

| מקראה |

תשרי תשע"ו

בס"ד

| הקדמה |

למתמודדי חידון 'הארץ ומצוותיה',

זכה דורנו לשוב לארץ קודשנו ותפארתנו, לאכול מפרייה ולשבוע מטובה. במשך דורות חלמו יהודים על אפשרות זאת, והנה אנחנו זוכים ליהנות מפירותיה הטובים של ארץ ישראל. אולם, מלבד הפירות המיוחדים שבארץ, אנו ב"ה זוכים גם לראות עד כמה החקלאות התפתחה בארץ, ומושגים הלכתיים ומעשיים רבים שלא הובנו בתקופות קודמות, מתבארים לפנינו מתוך הכרת המציאות החקלאית. כמו כן, גבולות הארץ, שהיו תחום עלום במשניות, הולכים וקורמים עור וגידים.

מכון התורה והארץ רואה לעצמו משימה להגביר את העיסוק במצוות התלויות בארץ, הן מבחינת ההלכה הן מבחינת המציאות. על כן יזם המכון את חידון 'הארץ ומצוותיה', חידון העוסק בסדר זרעים, כדי להגדיל תורה ולהאדירה ולהבין את המשניות ומושגיהן.

חוברת זאת נותנת לפני הלומד ביאורי מושגים ארץ ישראליים מתוך המשנה. יהגו הלומדים בחוברת, ייקחו ממנה דעת ותבונה ויוסיפו להגדיל תורה ולהאדירה.

**בברכת התורה והארץ,
יהודה הלוי עמיחי,
מכון התורה והארץ.**

3	הקדמה
4	תקנון
	מושגים:
9	אוג
11	בנות שוח
13	בקעת בית נטופה
14	גליל
16	הרכבה
17	חריש בערב שביעית
18	יהודה
20	כוי
22	כזיב
24	כרשינים
26	כרשה, כרתי, קפלוטות
28	לוף
31	מירווח הכרי
33	עבר הירדן
36	עול השרוני
38	נספח: מפת ארץ ישראל
	משניות:
39	סדר זרעים מסכת פאה עם פירוש קהתי

כתיבה: **יואל יעקבי**
עריכה: **הרב דוד אייגנר והרב יואל פרידמן**
עריכת הלשון: **בתיה ברויאר**
תמונות: **ד"ר משה רענן, פורטל הדף היומי**
עיצוב והפקה: **פרסומי ישראל**

כל הזכויות על המשניות שמורות למשניות קהתי תודתינו נתונה להם על הסכמתם להדפסת המשניות בחוברת

תקנון החידון

רשאים להשתתף בחידון:

כל אדם מגיל 18 ומעלה, פרט למפורטים בהמשך.

אינם רשאים להשתתף בחידון:

עובדי מכון התורה והארץ ובני משפחותיהם, לרבות ספקים ונותני שירות חיצוניים הנמצאים בקשר עם מכון התורה והארץ החל בשנת 2015.
(בני משפחה לסעיף זה: בני/ות זוג, ילדים ובני/ות זוגם/ן, הורים, מחותנים, אחים/ות, גיסים/ות) הרשמה: ההרשמה תתקיים עד לראש חודש חשוון תשע"ו. יש להירשם דרך אתר מכון התורה והארץ www.toraland.org.il או בטלפון 08-6847325. לא תתאפשר הרשמה מאוחרת.

הגינות ושקיפות:

המשתתפים מתחייבים לנהוג בהגינות ובשקיפות ולהיבחן על סמך הידע האישי שלהם בלבד, בלא חומרי עזר ובלא סיוע של אנשים אחרים. מכון התורה והארץ רשאי לפסול מועמדים ומשתתפים שלא ינהגו בהגינות או יפרו את כללי התקנון.
סמכות השיפוט: יובהר כי מכון התורה והארץ הוא היחיד שיש לו הסמכות לשפוט בכל סוגיה הקשורה לחידון ולזוכים בו. משתתפי החידון מקבלים על עצמם את סמכות המכון ומתחייבים שלא לערער על החלטת הוועדה הממינת והשופטים.

חומרי הלימוד:

בשלב המיון הראשון: כל חומרי הלימוד למבחן המיון הראשון מרוכזים במקראה זו, הכוללת את מסכת פאה עם פירוש 'קהתי' ומושגים ארץ-ישראליים הלקוחים מתוך סדר זרעים.

מבחני המיון:

ייערכו בתחילת חודש כסלו (שלב א') ובתחילת חודש טבת (שלב ב'). תאריך מדויק ומקום יימסרו למשתתפים.
החידון הפומבי: יתקיים בט"ו בשבט תשע"ו. לחידון הפומבי יעלו 12 המתמודדים שצברו את סך הניקוד הגבוה ביותר במבחן המיון השני.

שלבי החידון הפומבי:

מבחן קדם-פומבי:

ביום החידון בשעות הבוקר יתקיים מבחן בכתב שיקיף את החומר הנדרש לחידון הפומבי. כל המתמודדים שייבחנו במבחן הקדם-פומבי יעלו לשלב הפומבי.

חידון 'הארץ ומצוותיה' הפומבי:

הניקוד מן המבחן הקדם-פומבי יעמוד לזכות הנבחנים בשלב הפומבי. בחידון יהיו ארבעה מחזורי שאלות. בסיומו של החידון יוכתרו זוכה וסגן.

פרסים:

עשרת המצטיינים במבחן המיון הראשון יזכו למלגה על סך 500 ש"ח.
שנים עשר המצטיינים במבחן המיון השני יזכו במלגה על סך 1000 ש"ח ויעפילו לשלב הפומבי של חידון הארץ ומצוותיה.
הפרס הראשון בחידון הפומבי: מלגה על סך 10,000 ש"ח.
הפרס השני בחידון הפומבי: מלגה על סך 3000 ש"ח וחופשה זוגית במלון כינר.

חריגות מן התקנון:

הנהלת החידון מוסמכת לאשר בעת הצורך חריגות מן ההנחיות שבתקנון זה.

מושגים מן המשנה

| אוג |

מקורות שבהם הוא מופיע:

'כלל אמרו בפאה: כל שהוא אוכל ונשמור, וגידולו מן הארץ, ולקיטתו כאחת ומכניסו לקיום - חייב בפאה. ובאילן: האוג...' (פאה א ד-ה).

'הקלין שבדמאי: ...וביהודה: האוג' (דמאי א א).

'מאימתי הפירות חייבים במעשרות? ...האוג והתותים משיאדימו' (מעשרות א ב).

זיהוי: הרמב"ם¹ זיהה את האוג של המשנה בתור הצמח 'אוג הבורסקאים'. זהו שיח או עץ נמוך שכיום הוא צמח בר או פליט תרבות - הוא גדל בתור צמח רודרלי (צמח הגדל במקום אשפתות) סמוך ליישובים מיושבים או נטושים באזורי הארץ הים תיכוניים. פירותיו אדומים וקטנים כמין עדשים והם מופיעים באשכולות. טעם הפירות חמוץ, ולכן הם אינם משמשים למאכל בפני עצמם, אולם הם מצטרפים לאזוב בהכנת התבלין זעתר. אפשר גם להכין מן הפירות משקה שטעמו מזכיר מיץ לימון.

פאה: אמנם כיום האוג גדל בעיקר בתור צמח בר, אך בעבר הוא היה גם, וכנראה בעיקר, צמח שפירותיו נשמרו. בתור צמח כזה הוא נמנה עם מיני האילנות היחידים החייבים בפאה, מכיוון שהוא עונה על כל ארבעת התנאים לחיוב בפאה.

חשיבות הפרי: כנראה שבמקומות מסוימים לא ייחסו חשיבות לפרי. לכן ביהודה נמנה האוג עם 'הקלין שבדמאי', שחכמים לא חייבו את מי שלוקחם מעם הארץ לעשרם כדין דמאי, מתוך הנחה שמפאת חוסר החשיבות שייחסו לו לא יחשוש עם הארץ לעשרו כדין. ייתכן גם שביהודה האוג היה על פי רוב צמח בר, כמו בימינו, ומאחר שהיה 'הפקר', לא התחייב במעשרות.

זמן חיוב במעשרות: במקומות שהצמח גודל בידי אדם ולא הפקר, הוא היה חייב במעשרות. זמן הגעת הפירות למועד החיוב במעשרות (עונת המעשרות) הוא 'משיאדימו', דהיינו כשהפירות הצהובים הופכים בהדרגה לאדומים. שיעור שנאמר גם על 'התותים', העץ מהמין תות שחור, שהוא בעל פירות דומים - שחורים (ולעיתים אדומים ממש) וקטנים. שלב זה מוגדר בהלכה 'הבאת שלישי'.

1 באשכנז הייתה מסורת זיהוי אחרת. שם זיהו את האוג בתור הקרנית הנאכלת, עץ הגדל באירופה. ראה פליקס עצי פרי עמ' 244 הערה 1, אולם הריבמ"ץ והר"ש דוחים זאת. פליקס טוען כי הזיהוי של הרמב"ם הוא ודאי.

| בנות שוח |

מקורות שהן מוזכרות בהם:

'הקלין שבדמאי': ...ובנות שוח' (דמאי א א).

'בנות שוח שביעית שלהן שניה שהן עושות לשלוש שנים' (שביעית ה א).

זיהוי: זיהויין של 'בנות שוח' אלו אינו ברור לגמרי. מן הנתונים בסדר זרעים אנו יכולים ללמוד כמה מאפיינים:

- א. הרמב"ם (הלכות מעשר פי"ג ה"א³) מסביר ש'הקלין שבדמאי' פטורים מחובות הדמאי בגלל ש'חזקתן מן ההפקר'. כלומר, מדובר בצמח שגדל תמיד, או על פי רוב, שלא בידי אדם.
- ב. הר"ש מסביר שסיבת הפטור של 'הקלין שבדמאי' היא כיוון שמדובר בפירות לא חשובים, ולכן עמי הארץ אינם נמנעים מלעשרם, כי אין מדובר בהפסד משמעותי.
- ג. מדובר על צמח שההפרש בין חנטו (תחילת היווצרות הפרי) להבשלתו הסופית (זמן הקטיפה) אורך שלוש שנים, ולכן בנות שוח הנלקטות בשנה השנייה לשמיטה, קדושות בקדושת שביעית - כי הן חנטו בשנת השמיטה.
- זיהויין ב'בבלי' וב'ירושלמי': במסכת ברכות (מ ע"ב) רבה בר בר חנא מזהה את בנות השוח בתור 'תאני חוורתא' (תאנים חיוורות או לבנות). ב'ירושלמי' על המשנה במסכת שביעית (ה א) נאמר כי מדובר ב'פיטריה'⁴ או 'פיטידיה'⁵.

אורן: מאחר שלא מוכר כיום זן של תאנים שאורך זמן ההבשלה של פירותיו עולה על תשעה חודשים, ר"ש ליברמן טוען שמדובר באורן. 'פיטידיה' ביוונית היא אורנים קטנים. היוונים כינו את האורן תאנה, ומכאן המקור לדברי ה'בבלי'.

3 בפירוש המשנה ההסבר דומה אך יש שינוי מסוים. בפירוש המשנה בנה את ההיתר על 'ספק ספיקא' - ספק מן השמור ספק שלא; ספק מעושר ספק לא, ואילו בחיבורו פסק שחזקתן מן ההפקר, ואף שוודאי לו שלא עושרו, פטור מלעשרן 'דמאי'.

4 דפוסים וכתב יד ליידין.

5 כתב יד של הערוך - ראה הערה 11 במשנת שביעית של פליקס.

שימוש בבורסקאות: עלי הצמח מכילים כמות גדולה של חומר הנקרא טאנין². חומר זה הפך אותם למרכיב חשוב בתהליך עיבוד העורות, ומכאן השם המודרני של הצמח, כמו גם שמותיו בשפות אחרות. ארץ ישראל הייתה מפורסמת באיכות האוג המשובח שלה, שגודל לצורך פירותיו ואולי בעיקר לצורך עליו, ששימשו לבורסקאות. למרות חשיבותו בענף הבורסקאות, שימוש זה אינו מוזכר בחז"ל.

מקורות לערך:

פליקס יהודה, 'עצי פרי למיניהם - צמחי התנ"ך וחז"ל', עמודים 244-247.
 עמר זהר, 'הצומח והחי במשנת הרמב"ם', אוג.
 לבנה מיכה (מייק), אתר צמח השדה, אוג הבורסקאים.

2 חומר המצוי בצמח שמתרכב במגע עם חלבונים וגורם להקשתם ולכן הוא מועיל בעיבוד העורות.

בקעת בית נטופה | ראה מפה בעמוד 38

מקורות שהן מוזכרות בהם:

'אוכלין ברגילה עד שיכלו סגירות מבקעת בית נטופה' (שביעית ט ה).

מיקום: בקעת בית נטופה היא הגדולה בבקעות הגליל התחתון המרכזי והשנייה ברצף הבקעות מדרום לצפון בחבל ארץ זה. אורכה (ממזרח למערב) כ- 16 ק"מ, ורוחבה (מצפון לדרום) הממוצע הוא כ- 3 ק"מ.

גבולות: בצפון: רכס הרי יטבת, בדרום-מזרח: רכס תורען; בדרום-מערב: גבעות ציפורי (חלק מרכס הרי נצרת); במערב: גבעות אלונים-שפרעם; במזרח: רמות הגליל התחתון המזרחי.

השם: בקעת בית נטופה כמו גם היישוב העתיק בית נטופה (כיום חורבת נטיף) ששיכן בה, מרמזים כנראה בשמם על בעיות הניקוז של הבקעה. חלקה המערבי של הבקעה מנוקז על ידי נחל יפתחאל, ואילו חלקה המזרחי אינו מנוקז כלל. בנוסף, יש בבקעה שכבה עמוקה של אדמה חרסיתית, אטימה יחסית למים, והיא גורמת להיווצרות אגם בחודשי החורף במזרח הבקעה. בקיץ, לעומת זאת, הבקעה סובלת מהיעדר מים בגלל מיעוט מעיינות בתוכה. תנאים אלו מצמצמים את האפשרויות החקלאיות בבקעה: אי אפשר לטעת בה עצים בגלל ההצפות ולא לגדל גידולי קיץ מושקים בגלל מחסור במים. כיום, וכנראה שגם בימי המשנה, מגדלים בשטחים המוצפים בבקעה בעיקר ירקות ובפרט גידולי מקשה כגון מלונים ואבטיחים, כיוון שהם נזרעים באביב ואינם זקוקים להשקיה.

הפן ההלכתי: העובדה שהבקעה מוצפת בחורף יוצרת מציאות שהלחות נשמרת בה זמן ארוך יחסית בקיץ. וכך ירק שנקרא סגירות (או סנריות או סנדות), שאיננו מוכר לנו ודורש כנראה כמות רבה של מים אך חובב גם את חום הקיץ, מצליח להתקיים במקום עד שלב מאוחר יחסית בשנה. שיעור זה הוזכר כדי לדעת מתי זמן הביעור של רגלת הגינה ('רגילה' בלשון המשנה) - ירק בר הגדל בשדות המושקים בתנאים הדומים לאלו של בקעת בית נטופה. מכיוון שלא תמיד אפשר לדעת מתי כלתה ה'רגילה' מן השדה, שזהו הזמן שיש לבער גם את הרגילה שנמצאת בבית, נתנו חכמים סימן לכך באומרם שכל זמן שהסגירות צומחות בבקעת בית נטופה, אפשר להניח כי עוד לא כלתה ה'רגילה' מן השדה.

המוביל הארצי: עם הקמתו של המוביל הארצי בראשית שנות המדינה הוקם אתר תפעול חשוב שלו במערב הבקעה, הנקרא 'מאגר אשכול', בסמוך לצומת הנקראת על שמו 'צומת המוביל'.

מקורות לערך:

סגל בן-ציון, הגיאוגרפיה במשנה, בקעת בית נטופה.
עינב רחלי, בקעת בית נטופה, מתוך: טבע הדברים גיליון 164.

שיטות ליברמן ופליקס: ר"ש ליברמן טוען כי מדובר באורן ירושלים. פליקס מקשה עליו ומציע שמדובר במין אורן הצנובר (בעבר הוא נקרא אורן הסלע), שממנו מפיקים את הצנוברים המפורסמים. לדעתנו זיהוי בנות שוח בתור אורן ירושלים נכון יותר ומתאים להגדרתן - 'קלין שבדמאי'⁷.

הצעות נוספות: עם זאת, ייתכן שבנות שוח הן אכן זן חריג של תאנים שאיננו מכירים כמותו היום שזמן הבשלתן עמד על שלוש שנים⁸. העובדה שלוקח להן שלוש שנים מקשה גם על זיהויים נוספים שהעלו אחדים מן המפרשים לבנות שוח: חרובים ובננה.

מקור הערך:

פליקס יהודה, 'משנת שביעית' ה, א.
עמר זהר, 'הצומח והחי במשנת הרמב"ם', תאנה - בנות שוח.
רענן משה, 'אורן הצנובר - "בנות שוח"' (נדרים כז ע"א).
בתוך: אתר האינטרנט פורטל הדף היומי.
ליבנה מיכה (מייק), 'אורן ירושלים; אורן הצנובר', אתר 'צמח השדה'.

6 קושיותיו: 1. אורן ירושלים מבשיל בשנה השנייה לחנטה ולא השלישית. 2. גרעיני אצטרובליו כמעט אינם ראויים לאכילה.

7 יישוב קושיות פליקס: גרעיני אורן ירושלים נאכלים בהחלט. אפשר לבדוק זאת על ידי הנחה של אצטרובל סגור של אורן ירושלים במיקרוגל למשך דקה. החימום גורם לפתיחתו וגילוי זרעיו, שאפשר לאכלם. העובדה שהם אכן קטנים ובלתי חשובים מתאימה להסברו של הר"ש וגם להסברו של הרמב"ם, שטוען שמדובר בצמח הגדל על פי רוב הפקר. בנוגע לשנה השלישית, באתר צמח השדה כותב מיכה לבנה על שני מיני האורנים, אורן ירושלים ואורן הצנובר, את אותו המשפט: 'הזרעים מבשילים רק בשנה השלישית מאז ההאבקה'.

מסיבות שונות נראה שיש להעדיף את זיהוי אורן ירושלים בתור בנות שוח ולא את אורן הצנובר. הקושיות על אורן הצנובר: א. אצטרובליו נזכרו לצד בנות שוח במשנה במסכת עבודה זרה פ"א מ"א - קושיה שמביא פליקס עצמו ואינו עונה עליה. ב. רענן מציין שלאורן הצנובר אין פטוטרות, ומן המשנה במסכת עבודה זרה משמע שיש, והכוונה היא למה שנקרא בימינו 'פטוטרות' (ענפון קטן שמחבר את האצטרובל לענף). ג. נראה שאורן הצנובר אינו מתאים לפחות להגדרתו של הר"ש בעניין 'קלין שבדמאי', כיוון שמדובר בפרי שאינו חשוב, והצנובר (של אורן הגלעין) דומה שנחשב פרי חשוב.

8 עמר.

מקורות שהוא מוזכר בהם:

'שלוש ארצות לביעור' (שביעית ט ב-ג).

'דג טמא שכבשו עם דג טהור: כל גרב שהוא מחזיק סאתיים, אם יש בו משקל עשרה זוז ביהודה, שהן חמש סלעים בגליל, דג טמא - צירו אסור' (תרומות י ה).

הגדרת המונח גליל: הגליל הוא אחד משלושת החבלים המרכזיים שישבה בהם האוכלוסייה היהודית בארץ ישראל. זהו החבל הצפוני מבין שלושת החבלים, והוא כולל שלושה חבלי משנה עיקריים: הגליל העליון, הגליל התחתון והעמק - והכוונה בעיקר לבקעת כנרת (תחום טבריה) אך גם לעמק יזרעאל, שגבולו המערבי, כפר עותנאי (כלא מגידו של היום), נחשב בדברי חז"ל גם גבולו של הגליל. פליקס סבור שהכינוי 'העמק' מתייחס רק לבקעות שסביב הכנרת, הדומות ל'עמק' שביהודה שהוא אזור ים המלח, ואילו עמק יזרעאל לא נמנה כאן בגלל שמרבית תושביו לא היו יהודים¹. ההבחנה בין ארץ הגליל לארצות אחרות ובין חבלי המשנה של הגליל לבין עצמם מוזכרת במשנה העוסקת בזמני ביעור פירות שביעית (על ההיבט ההלכתי של העניין ע"ע יהודה).

מקור השם: במקרא נקרא האזור 'גליל הגויים' (ישעיהו ח כג), על שם העמים הרבים שישבו בו באותה עת. 'גליל' פירושו חבל ארץ, וכנראה מקור השם הוא בעובדה שאזור זה מתוחם היטב באופן טבעי.

גבולות הגליל: גבולות 'ארץ הגליל' שבמשנה הם טבעיים ומדיניים. בדרום: הגבול הוא התפר עם הרי השומרון, אזור ישיבתם של הכותים. בצפון: הגבול הוא הגבול הטבעי של הגליל העליון - נהר הליטאני. במערב: הגבולות היו לעתים טבעיים (הים התיכון) ולעתים מדיניים-ישוביים - בגליל המערבי הייתה רצועה צרה בין עכו לכזיב שהייתה נחשבת 'ארץ העמים' (ע"ע כזיב), וגבול זה קשור בוודאי לאוכלוסייה הנכרית שישבה באזור זה. מכיוון שהגליל של המשנה כולל גם את בקעת כנרת ואת עמק הירדן, הרי שהגבול המזרחי עובר במורדות הגולן. יש לדון האם עמק החולה היה חלק מהגדרת המונח 'גליל' או לא. יש לציין כי הגבול המזרחי שהוזכר הוא בעירבון מוגבל, כי לפחות האזור היהודי של מרכז הגולן נחשב אף הוא חלק מן הגליל (אם כי לא ניתן להוכיח זאת במשנה של שלושה ארצות לביעור).

הגליל העליון והגליל התחתון: חבלי המשנה של הגליל, הגליל העליון והגליל התחתון, הם אותם אזורים המוכרים גם כיום בשמות אלו. הגליל התחתון מאופיין (במרכזו) ברכסי הרים מתונים יחסית וביניהם עמקים נרחבים שכיוונם הכללי מזרח-מערב, בעוד הגליל העליון הוא הררי ותלול הרבה יותר. עובדה זו גרמה לכך שלאורך ההיסטוריה הגליל התחתון, שהיה נוח יותר למעבר, להתיישבות ולעיבוד חקלאי, היה מיושב בקנה מידה נרחב הרבה יותר מאשר הגליל העליון. מרכזי האוכלוסייה היהודית העיקריים בגליל בזמן חז"ל, כמו גם נדודי הסנהדרין באזור זה, היו בגליל התחתון.

1 ירושלמי פ"ט ה"ב ביאור 28 (עמ' 245).

הגבול בין הגליל העליון לתחתון: הגבול בין הגליל העליון לגליל התחתון מצוין במשנה במסכת שביעית הן באמצעי גיאוגרפי (כפר חנניה בבקעת חנניה) הן באמצעי בוטני (גידול השקמים הזקוקות לטמפרטורות חום מסוימות שאינן קיימות בגליל העליון, הגבוה יותר). גבול זה משמש גם היום, על אף שהשקמים כבר אינן מצויות בגליל התחתון, כפי שנעלמו ממקומות אחרים בארץ.

הבדלים באורחות החיים בין הגליל ליהודה: ע"ע יהודה.

ההתיישבות היהודית בגליל: בימי המקרא היה הגליל נחלתם של כמה שבטים: יששכר, זבולון, אשר ונפתלי. בימי שיבת ציון נושבה רק ארץ יהודה, אולם כבר במהלך מרד החשמונאים אנו שומעים על יהודים המתגוררים בגליל. המלך החשמונאי יהודה אריסטובולוס הראשון כבש את הגליל וסיפח אותו לממלכה היהודית. על אף שערב חורבן הבית השני ההתיישבות בגליל הייתה נרחבת, וכמה ממנהיגי המרד הגיעו מקרב יהודי הגליל, שנודעו בקנאותם, הרי שהגליליים לא נחשבו באותה תקופה לאנשי תורה, כנראה בגלל ריחוקם מירושלים ומן המרכזים הגדולים ביהודה. רק לאחר מרד בר כוכבא, שתושבי הגליל לא נטלו בו חלק (לפחות לא חלק מרכזי) ולכן יישוביהם לא נפגעו, חל שינוי דמוגרפי חשוב, ומרכז הכובד של האוכלוסייה היהודית בארץ עבר לגליל. אנו מוצאים לכך כמה עדויות, ונזכיר שתיים מהן: כתובת המלמדת על מעבר משמרות הכהונה מאזור יהודה לגליל ונדודי הסנהדרין מיבנה ביהודה לאושא בגליל. גם התחנות הבאות של הסנהדרין היו בגליל, כולל תחנתה האחרונה - בטבריה. מרכז הגליל התחתון, בין שתי הערים המרכזיות טבריה וציפורי, היה נחשב לאזור יהודי מובהק. רוב חכמי ארץ ישראל, החל בתלמידי רבי עקיבא ובעיקר תלמידי תלמידיו, חיו בגליל. המשנה, התלמוד הירושלמי, מדרשים שונים ומסורת המקרא והניקוד נחתמו בגליל. היישוב היהודי בגליל נמשך מאז ברצף בלא הפסקה, ויש משפחות יהודיות ('מוסתערבים') שבידן מסורת כי לא עזבו את הארץ מאז חורבן הבית.

מקורות לערך:

פליקס יהודה, 'משנת שביעית', ט ב.

פליקס יהודה, תלמוד ירושלמי מסכת שביעית, פ"ט ה"ב, עמודים 235-239; 245.

סגל בן-ציון, 'הגיאוגרפיה במשנה', הגליל; הגליל התחתון; הגליל העליון.

הרכבה

הגדרתה: פעולת חיבור בין שני צמחים. הצמח התחתון נקרא כנה, והעליון נקרא רוכב. הרוכב הוא בעל יכולת לגדל פירות בעלי תכונות רצויות, ואילו הכנה הוא צמח העמיד לאקלים, לקרקע ולמחלות צמחים מקומיות. הצלחת ההרכבה תלויה במידת הקרבה בין מיני הכנה והרוכב ובחיבור נכון של ה'קמביום' (שכבת תאים עובריים שמתחת לקליפת הצמח, בין העצה לשיפה) של שני העצים. יש סוגי הרכבה שונים כגון הרכבת ראש, הרכבת עין, ועוד.

מעמדה ההלכתי: הרכבת שני מינים שונים אסורה מן התורה, והיא כלאי האילן, המופיעים בפרק א של מסכת כלאיים בכמה משניות.

הרכבת שני זנים של אותו מין או של שני מינים דומים מאוד (הפוסקים דנו במידת הדמיון מותרת).

הרכבה נחשבת כנטיעה, והיא אסורה לפני שנת השמיטה, ובוודאי גם בשמיטה עצמה, כמו נטיעה.

הרכבת האבקה: מן התורה אסורים כלאי הרכבה, אך אין איסור לטעת שני אילנות זה לצד זה. עד לאחרונה היה מקובל במחקר כי אין שום השפעה גנטית של הכנה על הרוכב, ובאפשרות הכנה רק לשפר הובלת מים ומינרלים לרוכב ובכך לסייע (באמצעות שיפור תהליך ההטמעה - פוטוסינתזה) לשפר את כמות היבול ואיכותו. עם זאת, מחקרים עדכניים טוענים כי יש השפעה גנטית מסוימת כתוצאה מתהליך ההרכבה.

ההאבקה, דהיינו, נטילת רכיבים זכריים מן הפרח והעברתם לחלקים נקביים של פרח אחר על מנת ליצור הפריה, הייתה מוכרת בזמן חז"ל בתור פעולה חקלאית ואף נעשתה (כגון האבקה דקלים), אם כי לא ברור האם מנגנון הפעולה עצמו היה ידוע. הרכבת האבקה דומה ליצירת ולד מהורים משותפים, כאשר תכונות שני ההורים באות לידי ביטוי בוולד.

הרכבת עצי פרי נחשבת כיום לשיטה המקובלת ביותר ליצירת עצי פרי, ורובם של עצי הפרי מורכבים. וכן קיימות שיטות מקצועיות שונות להרכבת צמחים חד-שנתיים.

מקורות לערך:

פליקס יהודה, 'עצי פרי למיניהם - צמחי התנ"ך וחז"ל', עמודים 49-51.

רענן משה, מילון מונחים - הרכבה. בתוך: פורטל הדף היומי.

רענן משה, 'כשרות אתרוגים מורכבים - היבטים הלכתיים וביולוגיים' עמ' 279-280. בתוך: בזק הרב אמנון (עורך), ובחג הסוכות - קובץ מאמרים על חג הסוכות, אלון שבות תשע"א.

ד"ר עקיבא לונדון, 'הרכבת תמרים (האבקה) בערב פסח', אמונת עתיך גיליון 90, תשס"ג.

חריש בערב שביעית

מקורות שהוא מופיע בהם:

'עד אימתי חורשין בשדה האילן ערב שביעית?...' (שביעית א א).

'עד אימתי חורשין בשדה הלבן ערב שביעית?...' (שביעית ב א).

בפרק א של מסכת שביעית מתואר חריש במטעים, ואילו בתחילת פרק ב מתואר חריש בשדה הלבן (שטחי פלחה).

תפקיד החריש במטעים: א. אספקת חמצן למיקרואורגניזמים שבקרקע ולשורשי האילן. ב. סילוק עודפי פחמן דו-חמצני הנצברים בקרקע. ג. סילוק עשבי הבר המתחרים עם האילנות על המים והמזון. ד. החריש מסייע בשמירת לחות הקרקע מפני שהוא שובר את הצינורות הנימיים, הגורמים לעליית המים מתוך הקרקע אל פני הקרקע ולהתאדותם.

זמן החריש המותר: החריש מותר כל עוד הוא לצורך השנה השישית, אך כאשר הוא לצורך השנה השביעית, הוא אסור. כך במטעים התירו בית שמאי לחרוש 'כל זמן שהוא יפה לפרי', ואף בית הלל נתנו סימן שונה ('עד העצרת') אך דומה ('וקרובין דברי אלו להיות כדברי אלו'). היתרונות של החריש במטעים קיימים כל עוד הקרקע לא התייבשה לגמרי, אך בקיץ החריש כבר אינו מועיל לפרי כי אם מזיק לאילן ועלול לגרום להתייבשות השורשים, לנבילת הפירות ולעצירה בגידול העץ (באילן סרק). אדם שיחרוש בעונה זו - אין כוונתו לטובת הפרי, אלא לצורך הכנת השדה לזריעה (בין האילנות) בשנת השמיטה. חריש כזה אסור משום 'תוספת שביעית'. כמו כן, אדם לא יעמול לחרוש סביב אילנות שאינם מניבי פרי רב, ולכן קבעו חכמים שיעור מינימלי של פירות שאם יש על האילן פחות ממנו, אין לחרוש בערב שביעית.

החריש בשדה הלבן מותר גם הוא כל עוד הוא בעל ערך לגידולי אותה השנה. יש גידולים הזקוקים לחום רב לצורך הבשלתם, כמו קישואים ודלועים, ולכן הם נזרעים סמוך לפסח וגדלים במהלך הקיץ. גידולים אלו הם עדיין גידולים של השנה השישית, ולכן מותר לחרוש בשדה הלבן סמוך למועד זריעתם, כי חריש זה עדיין אינו בגדר חריש הנעשה לצורך שנת השמיטה.

ההבדל בין שדה אילן לשדה לבן: בירושלמי מוסבר כי הסיבה לכך שב'שדה הבעל' מועד סיום החריש המותר הוא מוקדם יותר היא שהאילנות כבר נטועים, ולכן הם זקוקים לפחות ליחה, וחריש בשלב מאוחר יותר עוד לא יזיק להם, ואילו בשדה הלבן, שהוא עתיד לזרעו, יש צורך בקרקע לחה יותר כדי שהצמחים הצעירים (שהם גידולי בעל - בלא השקיה) יוכלו לצמוח.

מקורות לערך:

פליקס יהודה, 'החקלאות בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד' (הוצאת תשכ"ג), עמ' 46-50.

פליקס יהודה, 'משנת שביעית' פרק א ופרק ב, א.

מקורות שבהם הוא מופיע:

'הקלין שבדמאי: ...וביהודה: האוג, והחומץ שביהודה והכוסבר' (דמאי א א).
'שלוש ארצות לביעור' (שביעית ט ב-ג).

'דג טמא שכבשו עם דג טהור: כל גרב שהוא מחזיק סאתיים, אם יש בו משקל עשרה זוז ביהודה, שהן חמש סלעים בגליל, דג טמא - צירו אסור' (תרומות י ה).

הגדרת המונח יהודה: 'יהודה' המופיעה במשנה היא כינוי לאחד משלושת החבלים היהודיים הנכללים בתחום עולי בבל, ובהם התרכז עיקר היישוב היהודי בארץ ישראל. יהודה שבמשנה, ובפרט בסדר זרעים, לא בהכרח זהה למונח יהודה מתקופות אחרות. לכן אין גבולות יהודה שבמשנה זהים לגבולות נחלת שבט יהודה כפי שהם מופיעים בספר יהושע; לגבולות ממלכת יהודה של ימי הבית הראשון; לגבולות 'פחוות יהד' של שיבת ציון - האוטונומיה היהודית שנוסדה ביזמת כורש מלך פרס (אם כי כנראה שם החבל 'יהודה' אכן קשור לתחומי ה'פחוות הזו')¹ או לגבולות הממלכה החשמונאית והישויות המדיניות שבאו בעקבותיה. אפשר להגדיר את 'יהודה' שבמשנה בתור חבל ארץ במרכז ארץ ישראל ובדרומה, שבו שכן עיקר היישוב היהודי בארץ בימי הבית השני ובתקופת המשנה.

מעמדה של יהודה: מכיוון שירושלים היא בירתו הטבעית של חבל זה, היה זה האזור החשוב מבין שלושת הריכוזים היהודיים, הן מבחינה מדינית הן מבחינה תורנית. לאחר חורבן בית המקדש השני, ובעיקר לאחר כישלון מרד בר כוכבא (באמצע שנות השלושים של המאה השנייה לספירת הנוצרים) ירד חבל ארץ זה ממעמדו, ומרכז היישוב היהודי עבר לגליל, הן מבחינת כמות האוכלוסייה והן מבחינת מושב ההנהגה המדינית והתורנית של העם. עם זאת, גם לאחר מרד בר כוכבא, לאורך כל התקופה הרומית והביזנטית (למרות התנצרותו של השלטון) עד הכיבוש הערבי במאה השביעית לספירת הנוצרים, התגוררה ביהודה אוכלוסייה יהודית גדולה, ובתי הכנסת הרבים שנחשפו בחפירות הארכיאולוגיות מתקופה זו מעידים על כך.

גבולות יהודה: גבולות יהודה היו טבעיים בחלקם: בקעת ים המלח במזרח ובקעת באר שבע בדרום, אך גם מדיניים והתיישבותיים: בצפון הגבול היה אנטיפטרס (אפק, ליד ראש העין) ומשם צפונה החל אזור התיישבות הכותים, שהפסיק את הרצף היהודי בין יהודה לגליל.

ההבדלים בין יהודה לגליל: בין יהודה לגליל היו הבדלים באורחות החיים. כך יש להסביר את המשנה בתרומות המלמדת שהמשקל של יהודה היה כפול משל הגליל כך שעשרה זוזים של הגליל היו שווים לחמישה זוזים של יהודה.² כמו כן, הייתה תוצרת חקלאית שביהודה הייתה פטורה מן הדמאי ('הקלין שבדמאי') בעוד במקומות אחרים הייתה חייבת בדמאי. הבדל זה נבע מן החשיבות שייחסו לגידול מסוים (אוג וכנראה גם כוסבר - גד) ביהודה או מדרך ייצור שונה של מוצרים בזמן מסוים³ (החומץ שביהודה⁴).

1 זו השערה שלי, בגלל הדמיון היחסי בגבולות.
2 קהתי במקום.
3 מן ה'ירושלמי' משמע שהיו בדבר שינויים.
4 'ירושלמי'.

יהודה - אחת הארצות לביעור: התיאור הגיאוגרפי המלא ביותר של ארץ יהודה במשנה נמצא במסכת שביעית (ט ב), במשנה העוסקת בשלוש הארצות לביעור. שם מנויות שלוש ארצות משנה בתוך ארץ יהודה: הר, שפלה ועמק, כפי שנמנו גם כן בגליל. לדעת רש"י ורמב"ם, לחלוקת המשנה של יהודה אין משמעות הלכתית מעשית, אולם לדעת ר"ש וה'תוספות' (וכן משמע מהתוספתא פ"ז ה"ז) יש משמעות גם לחלוקת המשנה, ומותר לאכול בכל אזור משנה רק עד שיכלה הגידול האחרון שבו, כך שאם כלה גידול מסוים משפלת יהודה, אין לאכול עוד ממנו בשפלת יהודה, גם אם הוא עדיין מצוי בהר שביהודה. ההבדלים בזמני הביעור בין חבלי המשנה נובעים בעיקר מן הגובה השונה בין החבלים. הבדלי הגובה יוצרים טמפרטורות שונות, וממילא גם מועדי הבשלה וכליון שונים של הפירות שבשדה.

בתוספתא (פ"ז) מוסבר ביתר פירוט כי 'ההר' הוא הר המלך (גוש ההרים המתמשך מן המורדות המזרחיים של הרי בית אל ועד המורדות המערביים של השומרון⁵), 'השפלה' היא שפלת לוד, ו'העמק' הוא בקע ים המלח - הקטע שבין עין גדי ליריחו. יש נוסחאות שבמקום 'העמק' גורסות 'הנגב', ואז הכוונה לדרום ארץ יהודה עד אזור בקעת באר שבע⁶.

על המשפט המופיע במשנה: 'מבית חורון עד הים מדינה אחת' נאמרו כמה הסברים⁷. נאמץ את ההסבר שאזור זה, הנמצא צפונית-מערבית לארץ יהודה, אינו זהה לגמרי ל'ארץ יהודה', אך הגבולות בינו לבין ארץ יהודה אינם ברורים, ולכן דין אזור זה כדין ארץ יהודה⁸. אם כן, משמע ש'ארץ יהודה' כוללת את כל חלקה המרכזי-דרומי של ארץ ישראל, שהיה מיושב בימי חז"ל באוכלוסייה יהודית צפופה - בין הים התיכון לים המלח ודרום הבקעה ובין האזור הכותי שבשומרון לאזור המדבר שמדרום לבאר שבע.

מקורות לערך:

פליקס יהודה, 'משנת שביעית' ט, ב.

פליקס יהודה, תלמוד ירושלמי מסכת שביעית פ"ט ה"ב, עמודים 235-240; 249-250.

סגל בן-ציון, 'הגיאוגרפיה במשנה', יהודה (ארץ יהודה).

5 פליקס ירושלמי שביעית ח"ב עמ' 249 שורה 45 בביאור.
6 על פי פירוש דעת מקרא לביטוי 'נגב יהודה' בשמואל א, כז י.
7 מדברי הרמב"ם (שמיטה ויובל פ"ז ה"ט) משמע משהו אחר לגמרי, שהיא ארץ אחת עם עבר הירדן, כנראה המזרחי.
8 זו השיטה שנקט קהתי. דברי ר' יוחנן בירושלמי סובלים גם פירושים אחרים. גם 'מעורבות' שבדבריו, ייתכן שמעורבות בינו לבין עצמן וייתכן שמעורבות בתוך ארץ יהודה, כפי שנקטנו בפנים.

מקורות שבהם הוא מופיע:

'כוי יש בו דרכים שווה לחיה ויש בו דרכים שווה לבהמה ויש בו דרכים שווה לבהמה ולחיה ויש בו דרכים שאינו שווה לא לבהמה ולא לחיה' (ביכורים ב ח).

הגדרה: בעל חיים טהור, שחכמים נחלקו במהותו ואם דינו כחיה (חיית בר) או כבהמה (חיית בית)¹.

זיהוי: התנאים נחלקו במהותו של הכוי. קשה להכריע האם המחלוקת היא בשאלת זיהוי - איזו חיה היא הכוי, או שזיהוי בעל החיים שנקרא כוי מוסכם על הכול, והמחלוקת היא בשאלת שיוכו או מוצאו הביולוגי, מתוך הנחה שלשאלת השיוך הביולוגי יש השלכות הלכתיות.

בדורנו הוצעו כמה הצעות לזיהוי:

א. אחת מדעות התנאים מזהה את הכוי בתור אֵיל הבר, כלומר זכר כבש הבר. פליקס הציע שמדובר על כבש הבר האירופי, וכסלו הציע את כבש הערבה (כיום מקובל לראות באחרון את מין הבר שכבש הבית בוית ממנו). ייתכן שהספק במעמד נובע מחד גיסא, מדמיונם של בעלי חיים אלו לכבש, שהוא בהמה, ומאידך גיסא מהיותם חיות בר. ב. ההצעה המקובלת ביותר בין החוקרים כיום היא שהכוי הוא הג'אמוס (בופלו). בעל חיים זה הוא מין בקר מבויית למחצה, שמצד אחד חי במקווי מים מרוחקים יחסית, אך מצד שני אפשר להשתמש בו גם בתור בהמת משק לעבודות חקלאיות וכן לעשות שימוש בבשרו, בחלבו ובעורו. לאור זאת, אפשר להבין את המבוכה ביחס ההלכתי אליו, האם כחיה או כבהמה. גם בקרב הראשונים יש שהשתמשו במונח כוי ככינוי לבעל חיים זה, אם כי יש הטוענים שזהו שימוש מושאל² במונח מן המשנה לבעל חיים אחר בעל דינים דומים. גם מן הבחינה הלשונית, אנו מוצאים מילים דומות בפרסית ובסנסקריט (שפה הודית עתיקה) שמובנן הוא שור או פרה, ומכאן הגיעה גם המילה האנגלית cow שפירושה פרה.

יש לציין כי אין עדויות ברורות על גידולו של הג'אמוס בארץ עד התקופה המוסלמית הקדומה (תקופת הגאונים, במאה השמינית למניינם), אם כי לא מן הנמנע שהוא אכן גדל כאן בהיקפים קטנים יותר כבר קודם לכן בתקופת חז"ל. זו הסיבה לכך שזיהוי הג'אמוס כ'תאו' המקראי (אחד משבע החיות הטהורות שבפרשת 'ראה') כבר אינו מקובל כיום, שהרי הג'אמוס כנראה שלא היה בארץ כלל בתקופת המקרא.

בביצת החולה ובבקעת הבטיחה בצפון-מזרח הכנרת וכן במישור החוף גדלו ג'אמוסים עד לתקופת המנדט הבריטי והשנים הראשונות לאחר הקמת המדינה. כיום נותרו בארץ ג'אמוסים בעיקר בשמורת החולה ובחוות גידול.

1 ההגדרה מועתקת כמעט לגמרי מן האנציקלופדיה התלמודית ערך 'כוי'.
2 האנציקלופדיה התלמודית 'כוי' הערה 9.

מעמדו ההלכתי: הכוי, כאמור, הוא ספק חיה ספק בהמה, ולכן ניתנים עליו חומרי חיה וחומרי בהמה. ההלכות השונות שלו מפורטות במסכת ביכורים פ"ב משניות ט-יא.

מקורות לערך:

דור מנחם, 'מעלי הגרה במקרא ובמשנה - תאו, ראם (דישון), שור הבר, מריא כוי'. בתוך: בית מקרא תשנ"ב ב עמ' 127-128.
עמר זהר, סרי ירון, 'מתי הגיעו הג'אמוסים לנופי המים של ארץ ישראל?'. בתוך: קתדרה 117 תשס"ו.
רענן משה, תאו - כוי בריה בפני עצמה היא (חולין פ ע"א). מתוך: פורטל הדף היומי.

כזיב |

מקורות שהוא מופיע בהם:

'מכזיב ולהלן פטור מן הדמאי' (דמאי א ג).

'שלוש ארצות לשביעית: כל שהחזיקו עולי בבל מארץ ישראל עד כזיב - לא נאכל ולא נעבד, וכל שהחזיקו עולי מצרים מכזיב ועד הנהר ועד אמנה - נאכל אבל לא נעבד, מן הנהר ואמנה ולפנים - נאכל ונעבד' (שביעית ו א).

'שלוש ארצות לחלה: מארץ ישראל עד כזיב - חלה אחת, מכזיב ועד הנהר ועד אמנה - שתי חלות, אחת לאור ואחת לכהן, של אור יש לה שיעור ושל כהן אין לה שיעור, מן הנהר ואמנה ולפנים - שתי חלות, אחת לאור ואחת לכהן - של אור אין לה שיעור, ושל כהן יש לה שיעור' (חלה ד ח).

זהותה של כזיב: כזיב היא עיר שנחלת שבט אשר, בגבולה הצפון-מערבי של ארץ ישראל. אין לבלבל בינה לבין כזיב שבנחלת שבט יהודה, שבה שהה יהודה בן יעקב בלידת בנו - שלה (בראשית לח ה), וייתכן שממנה הגיע שמעון בן כוסבא, הידוע בכינויו 'בר כוכבא'. שם העיר מופיע בצורות שונות: כזיב, גזיב או אכזיב, ובכולן הכוונה לאותה עיר.

מעמדה ההלכתי: עיר זו איננה העיר המערבית הראשונה שגבול ארץ ישראל הצפוני נתקל בה. דרומית לה ישנה עכו, שהייתה אף היא באותו מעמד הלכתי. אולם בין עכו לכזיב יש רצועה צרה לאורך חוף הים התיכון שלא נחשבה חלק מארץ ישראל (בגבול עולי בבל), לא לעניין המצוות התלויות בארץ ולא לעניין טומאת ארץ העמים³. טומאה זו קיימת גם בארץ ישראל במקומות שבתחום עולי מצרים. יש לציין כי משתמע שהרצועה לא הייתה בהכרח בקו ישר, כי בתוספתא אהלות (יח ח), שבה נאמרה הלכה זו, נזכר כי כאשר הולכים לאורך רצועה זו, השטח שממזרח לדרך בדרך כלל טהור וחייב במעשרות ובשביעית 'עד שתיוודע שהיא פטורה', והשטח שממערב לדרך בדרך כלל טמא ופטור 'עד שתיוודע שהיא חייבת'. כלומר, היו מובלעות בשני הכיוונים. רק מכזיב ואילך התרחב הגבול (כנראה בהדרגה, בצורה משופעת). כזיב עצמה נחשבה מחוץ לגבול עולי בבל², על אף שהייתה בה קהילה יהודית. גם כמה ערים חשובות מצפון לכזיב, כמו צור וצידון, כבר לא נחשבו לארץ ישראל בגבול עולי בבל.

דמאי ושביעית: יחד עם זאת, כזיב וכל מה שמצפון לה לא נחשבו עדיין לחוץ לארץ לגמרי. היה זה אזור שנחשב חלק מגבול עולי מצרים. באזור זה לא גזרו חז"ל חיוב הפרשת דמאי מתבואה שנלקחה מעם הארץ. לעניין שביעית נאמר כי עד כזיב 'נאכל ונעבד' ומכזיב ואילך 'לא נאכל ולא נעבד'. ארבע שיטות נאמרו בהסבר 'נאכל'. לפי הר"ש: הכוונה לאכילה אחרי הביעור, שמותרת מכזיב ואילך, אך עבודת הארץ אסורה. לפי שיטת הגר"א: 'נאכל' הכוונה שיכול להיאכל כחולין, בלא קדושת שביעית. שיטת הרמב"ם במהדורה קמא של פירושו (שחזר בו

1 בפירוש המשנה לרמב"ם, אוהלות (ב ג) מוסבר כי טומאת ארץ העמים היא טומאה שגזרו חז"ל על חוץ לארץ - שאדמתה מטמאה, מכיוון שלא הקפידו שם על קבורה מסודרת ומצוינת מספיק, וכך נוצרה מציאות שבה טומאת אוהל המת הייתה עלולה להימצא בכל מקום.

2 תוספתא דמאי א ד.

ממנה, אך לדבריו נמשך בה אחר שיטת רי"צ אבן גיאת) היא: 'נאכל' פירושו שאף כי אסור לעבוד, אם נעבד - הרי הגידולים מותרים באכילה בשביעית. שיטת הרמב"ם במסקנתו היא ש'נאכל' מוסב על הספיחים, שמותרים וחז"ל לא אסרום בגזרת הספיחים³.

חלה: מצוות חלה נוהגת מן התורה בארץ ישראל בלבד. חז"ל תיקנו שכדי שלא תישכח תורת חלה יש להפרישה גם בחו"ל, אך דיני הפרשתה בחו"ל שונים מאלו שבארץ ישראל; באזורים שבגבול עולי בבל מפרישים חלה אחת בלבד הניתנת לכהן, כדין חלה מהתורה. כל מה שמעבר לתחום זה טמא בטומאת ארץ העמים מדרבנן. לכן באזורים שנכבשו על ידי עולי מצרים - 'מכזיב ועד הנהר ועד אמנה', תיקנו חז"ל להפריש שתי חלות, אחת שיש לשרפה, ואחת שניתנת לכהן, כמובא במשנה במסכת חלה ד, ח⁴.

מקומה של כזיב הוא במקום ששכן בו הכפר הערבי א-זיו, מצפון לנהריה, על אם הדרך ההולכת לראש הנקרה (סולמה של צור). כיום נמצא במקום גן לאומי תל אכזיב. השריידים הנמצאים באתר הם בעיקר שרידי של הכפר הערבי שנכבש ונהרס במסגרת מבצע בן עמי במלחמת השחרור ומעט שרידים מן המצודה הצלבנית ששכנה במקום. בסמוך נמצא מקום השפך של נחל כזיב, הגדול בנחלי הגליל המערבי. עוד נמצא בסמוך אתר הזיכרון 'יד ליד', בסמוך לגשרים על נחל הכזיב. זהו אתר זיכרון שנבנה במקום קבורתם של הרוגי פעולת הפלמ"ח ב'ליל הגשרים', שהיה בליל י"ט בסיון תש"ו.

מקורות לערך:

פליקס יהודה, 'משנת שביעית' ו, א.
פליקס יהודה, תלמוד ירושלמי מסכת שביעית פ"ו ה"א.
סגל בן-ציון, הגיאוגרפיה במשנה, כזיב.

3 פליקס משנת שביעית עמוד 147 בביאור.

4 יש להדגיש שיש להפריש חלה גם במקומות שהם מחוץ לעולי מצרים, ההבדל בין החלות שיש להפריש בחו"ל לחלות שיש להפריש בגבול עולי מצרים מתבטא בכמות שיש להפריש בכל אחת מהן ובדינה, האם היא ניתנת לכהן או שיש לשרפה.

מקורות שהם מופיעים בהם:

'כרשיני תרומה - מאכילין אותם לבהמה ולחיה ולתרנגולים' (תרומה יא ט).

'כרשיני מעשר שני יאכלו צמחונים. ונכנסין לירושלים ויוצאין. נטמאו - ר' טרפון אומר: יתחלקו לעיסות, וחכמים אומרים: יפדו. ושל תרומה, בית שמאי אומרים: שורין ושפין בטהרה ומאכילין בטומאה, ובית הלל אומרים: שורין בטהרה ושפין ומאכילין בטומאה. שמאי אומר: יאכלו צריד, רבי עקיבא אומר: כל מעשיהן בטומאה' (מעשר שני ב ד).

'ואלו ניתנין לכל כהן: ...כרשיני תרומה - רבי עקיבא מתיר וחכמים אוסרים' (חלה ד ט).

זיהוי: הכרשינים מזוהים בתור הצמח הנקרא בימינו בק"ת הפְּרָשִׁינָה. זהו בן למשפחת הקטניות, שכמו שאר הצמחים במשפחה זו, פירותיו נתונים בתוך תרמילים. תרמילה של הכרשינה הוא דמוי מחרוזת. הצמח הוא עשב חד-שנתי המטפס באמצעות קנוקנות קצרות. המין קל לגידול וקצירה ומתאים גם לקרקעות רדודות (כשמעל סלע האם אין שכבה עבה של קרקע) ובסיסיות (בעלות PH הגבוה מ-7), תנאים המאפיינים קרקעות רבות בארץ.

שימושי הכרשינה: הכרשינה היא בעלת ערך תזונתי רב ועשירה בחלבון. עם זאת, היא בעלת טעם מר מאוד כתוצאה מחומרים ספוניניים (חומרים היוצרים קצף) וחומצה אמינית בשם קבנין, הנמצאת בזרעיה. לכן הצמח משמש בדרך כלל למאכל בהמה, ורק בשעת הדחק (כמו בשנות רעב) הוא נאכל גם בידי אדם לאחר השריה במים.

מעמד הלכתי: בכמה משניות נראה כי הכרשינה היא צמח שעמד על הגבול בין מאכל אדם למאכל בהמה. מכיוון שהצמח ראוי למאכל אדם, ולו בשעת הדחק, הוא חייב בתרומות ובמעשרות, אך מאחר שהוא משמש בעיקר למאכל בהמה, מותר לתת את תרומת הכרשינים לבהמת הכוהן גם כאשר התרומה טהורה¹, שלא כמקובל בתרומה של גידולים אחרים, שמותר להאכילה לבהמת כוהן רק לאחר שנטמאו.

על אף שבדרך כלל אין לתת תרומה לכוהן עם הארץ שמא יטמאנה, ר' עקיבא סובר שמכיוון שכרשיני תרומה נאכלים בידי בהמה, מותר לתתם לכל כוהן. חכמים חולקים, מכיוון שהכרשינה משמשת למאכל אדם בשנות רעב².

מעשר שני: פירות מעשר שני חייבים להיאכל דווקא בידי אדם. כדי להבטיח שגם הכרשינים ייאכלו בידי אדם, המשנה מורה לאכול את כרשיני המעשר השני בעודם 'צמחונים', כלומר כשהתרמיל עודנו ירוק (כמו קטניות אחרות שמקובל גם כיום לאכלן בתרמיליהן גם כשהם עוד ירוקים - שעועית למשל). לפני שהתרמיל יתייבש והכרשינה תיפסל למאכל אדם. אמנם, הכרשינה התאימה למאכל אדם גם לאחר שהתייבשה, אך כנראה אז היה צורך בהשקעת מאמצים מרובים כדי להכשירה לכך.

1 כך נראה - שהחידוש הוא אף כשהיא טהורה.

2 הרמב"ם פסק כחכמים בפירושו ולכאורה פסק כר' עקיבא בחיבורו הל' תרומות יב ז. ותמהו עליו. עיין מהר"י קורקוס וכסף משנה במקום.

מורה נבוכים
חידון הארץ ומצוותיה
שביעית

לפי המנהג
הבולגרי הארץ
המזרחית

מכיוון שהכרשינה אינה בגדר פרי גמור³, מותר להוציא מעשר שני של כרשינים גם אחרי שנכנס לירושלים, על אף שכעיקרון אין להוציא פירות מעשר שני שנכנסו לירושלים. אם מעשר שני של כרשינים נטמא, ר' טרפון סובר שאין לפדותו, מכיוון שהכלל הוא שאין פודים קודשים על מנת להאכילם לכלבים, ולדעתו הוא הדין במעשר שני. הכרשינים, כשיפדו, יאכלו בידי בעלי חיים (שהרי הם מאכל בהמה), ולכן אי אפשר לפדותם, אלא יש לחלק כרשינים אלו ולתתם בתוך עיסות טהורות⁴ באופן שבכל עיסה תהיה כמות של פחות מכביצה כרשינים, שהוא שיעור שאינו מטמא את העיסה.

תרומה: על אף שאסור לטמא תרומה, כיוון שכרשינים על פי רוב אינם משמשים למאכל אדם, נחלקו חכמים האם מותר לנהוג בתרומת כרשינים בטומאה, ואם כן, באילו שלבים משלבי הכנתם.

השלב הראשון הוא השריה במים. גם לצורך האכלת בהמה היה צורך להשרות את הכרשינה כדי להפיג ממנה את טעמה המר, אם כי למשך פחות זמן. כמו כן, יש משערים שמטרת השריה זו היא הפרדת הזרעים מן התרמילים היבשים, שאינם ראויים לאכילה.

השלב הבא בהכשרת הכרשינים הוא ה'שיפה'. הרמב"ם אומר כי מדובר על שפשוף ביד של הכרשינים, כנראה כדי לסייע להפריד את התרמיל מן הזרעים. ד"ר משה רענן מציע כי ה'שיפה' היא מזיגה עדינה של השכבה העליונה של המים עם הפסולת (התרמילים) לכלי אחר, בעוד הזרעים הכבדים, המשמשים לאכילה, נותרים בכלי הראשון.

בין החכמים יש מחלוקת באילו מן השלבים מותר לנהוג שלא בטהרה. בשני הקצוות ניצבים שמאי ור' עקיבא. שמאי אוסר לגמרי להשרות את הכרשינים כדי שאפילו לא יוכשרו לקבל טומאה (זוהי שיטת הרמב"ם בפירושו על המשנה), אלא יש לכתשם ולהאכילם לבהמות בתור קמח גס. ר' עקיבא, לעומתו, סבור שמאחר שהכרשינים אינם מאכל אדם בדרך כלל, מותר לנהוג בהם בטומאה בכל שלבי הכנתם. בין שני הקצוות הללו ניצבות שיטותיהם של בית שמאי ובית הלל, הסוברים שיש שלבים שחובה לבצע בטהרה ויש שלבים שמותר לבצעם גם שלא בטהרה.

מקורות לערך:

רענן משה, 'בקיית הכרשינה - הכרשינין' (שבת ק"מ ע"א), מתוך: פורטל הדף היומי.
רענן משה, 'בקיית הכרשינה - כרשיני תרומה' (ע"ז ט"ו ע"א), מתוך: פורטל הדף היומי.
עמר זהר, 'הצומח והחי במשנת הרמב"ם', כרשינים.

3 הרמב"ם בפירושו המשנה מעשר שני ב ד כתב: 'מפני שאינם פירות', ונראה לי שהכוונה מפני שאינם פירות גמורים.

4 לא ברור האם מדובר דווקא על עיסות של מעשר שני. נראה שלא דווקא.

| כרשה, כרת, קפלוטות |

מקורות שהוא מופיע בהם:

'כל שהוא מאכל אדם ומאכל בהמה וממין הצובעים ואינו מתקיים בארץ - יש לו שביעית ולדמיו שביעית יש לו ביעור ולדמיו ביעור. ואיזה זה? ... והכרישין' (שביעית ז א).

'אין מוכרין פירות שביעית לא במידה ולא במשקל ולא במניין ... בית שמאי אומרים: אף לא אגודות. ובית הלל אומרים: את שדרכו לאגוד בבית אגודין אותו בשוק כגון הכרישין' (שביעית ח ג).

'דגים שנתבשלו עם הקפלוטות של מעשר שני והשביחו - השבח לפי חשבון... זה הכלל: כל ששבחו ניכר - השבח לפי חשבון, וכל שאין שבחו ניכר - השבח לשני' (מעשר שני ב א).

הגדרה: צמח שרוב חלקיו (מלבד הזרעים) נאכלים בידי אדם: הבצל, הגבעול (המדומה, אין זה גבעול אמתי אלא הוא מורכב מבסיסי העלים) והעלים הירוקים¹. חלקי הצמח נאכלים חיים, מבושלים או בתור תבלין. כולם שייכים למין המוכר כיום בשם: 'שום הכרש' או למינים או זנים הקרובים לו (תלוי באבחנה בין השמות). ה'חציר' הוא השם המקראי של הצמח. הוא נזכר פעם אחת במקרא במשמעות זו יחד עם הבצלים והשומים (במדבר יא ה).

זיהוי ואבחנה: שלוש הצעות נאמרו לאבחנה בין שני השמות 'כרשה' ו'קפלוטות' (כרשה הוא השם העברי ל'כרת' - השם הארמי):

א. הרב ד"ר עמנואל לעף סובר שאלו שני שמות של אותו הצמח, אלא שהמונח 'קפלוטות' מתייחס לראש הבצל (מקור המילה קפלוט מן המילה היוונית 'קיפאל', שפירושה ראש) ול'נדני' (בסיסי העלה) - העלים הלבנים, היוצרים גבעול מדומה (אין לצמח זה גבעול אמתי אלא בסיסי העלים יוצרים מראה של צינור הנראה כגבעול), ואילו המונח 'כרשה' או 'כרתי' מתייחס לחלק הירוק הנאכל.

ב. יהודה פליקס סובר שהמונח 'כרישין' מתייחס לכלל הצמח, ואילו המונח 'קפלוטות' מתייחס לבצל בלבד.

ג. הרב יוסף קאפח², ובעקבותיו מרדכי כסלו, סוברים שמדובר על שני זנים (או שני מינים)³ קרובים. 'קפלוט' הוא הזן שהבצל שלו גדול ועיקרי (והוא נאכל מבושל), ואילו 'כרשה' הוא הזן שהחלק הירוק שלו הוא העיקרי (ונאכל חי), ואילו הבצל שלו הוא קטן ושולי. הזן של הקפלוטות הוא תרבותי יותר, ואילו הזן שבו העלים נאכלים הוא ה'חציר' הנזכר בתורה.

כרישי שדה: ההנחה היא כי כרישי שדה, המותרים משום כלאיים עם הכרישים הרגילים, הם מין הבר - 'שום גבוה'. ממין זה בוית המין התרבותי ששמו שום גבוה. מין זה אינו נאכל כיום והוא נחשב עשב רע בשדות, אך ההשערה היא כי בעבר הוא היה נאכל⁴.

כרשים וכרשינים: יש להבחין בין השניים. הכרשינים הם קטניות (ממשפחת הפרפרניים) שאינן משמשות למאכל אדם אלא בשעת הדחק, והחלק הנאכל בהם הוא הזרעים או התרמילים על זרעיהם. הכרשים הם מין של שום (ממשפחת השושניים), כמו שום הגינה ובצל הגינה, והם נאכלים בשלמותם מלבד הזרעים.

אזכורים הלכתיים: בסדר זרעים נזכרו שלושה דינים הנוגעים לכרשים אך אינם ייחודיים להם.

ביעור פירות שביעית - הוזכר כי יש לכרשים ביעור. לפי הדעה שכרשים הוא הכינוי לעלים בלבד, מובן מדוע יש להם ביעור - שהרי העלים אינם שורדים כל השנה. לפי הדעה ש'כרשה' הוא כינוי לזן שהעלים שלו הם העיקר, הבצל אינו משמעותי, ולכן אין מתחשבים בו ויש לבער את כל הצמח. אולם אם המונח 'כרשה' מתייחס לכלל הצמח, יש לבאר שמדובר רק על העלים ולא על הבצל⁵.

מכירת פירות שביעית אגודות - הכרישים מוזכרים בתור דוגמה לירק שנהוג לאגדו גם בבית, ולא דווקא לצורכי שיווק, ולכן מותר לאגדו גם בשוק.

שבח שנוצר עקב ביטול מעשר שני עם חולין - המשנה מלמדת שבמקרה שהשבח שנוסף למאכל ניכר לעין, ומשקל החולין עלה כתוצאה מן הביטול עם פירות המעשר השני, יש לחלק את השבח 'לפי חשבון', כלומר בהתאם לעלות המקורית של החומרים. למשל: אם המעשר השני עלה רבע ממחיר החולין, גם רבע מן השבח ייחשב למעשר שני. דוגמה לכך הובאה מביטול קפלוטות של מעשר שני עם דגים. במקרה זה השבח ניכר, ולכן הוא יתחלק לפי היחס בין חלקיו. במקרה שהשבח אינו ניכר, כל השבח נחשב למעשר שני.

מקורות לערך:

כסלו מרדכי, 'לזיהוי הכרישים והקפלוטות'. בתוך: עמר זהר, סרי חננאל (עורכים), ספר זכרון לרב יוסף בן דוד קאפח זצ"ל, רמת גן, תשס"א.

עמר זהר, 'צמחי המקרא', ירושלים תשע"ב. חציר, עמוד 95.
רענן משה, כרשה - שדר ליה כרתי (עבודה זרה י ע"ב), בתוך: פורטל הדף היומי.

5 לכאורה יש כאן עוד קושיה על שיטת פליקס, אם כי יש לציין כי פליקס טוען ש'כרשים' במשנת שביעית הכוונה לכרישי שדה - שום גבוה, שלדעתו היה מקובל מאוד ללקטו אז.

- 1 המונח המקצועי הוא 'טרפים'.
- 2 ייתכן מאוד שזוהי גם עמדת הרמב"ם. ראייה לכך שבדברו על הקפלוטות במסכת 'מעשר שני' הוא כותב שהן 'כראת' של ארץ ישראל, כלומר מדובר על זן מיוחד.
- 3 ממאמרו של כסלו עולה שיש מחלוקת בין החוקרים על החלוקה הטקסונומית, ויש שינויים לכאן ולכאן במהלך התקופות.
- 4 כסלו מעלה השערה שהוא נאכל ואילו פליקס בטוח בכך.

מקורות שהוא מוזכר בהם:

'היתה שדהו זרועה קנבוס או לוף - לא יאה זורע ובא על גביהם, שאינן עושין אלא לשלוש שנים' (כלאים ב ה).

שביעית ה, ב-ה.

'לוף השוטה' - שביעית ז, א-ב (עלה ועיקר, לעניין חובת ביעור וקדושת שביעית).

לוף - תרומות ט, ו (דבר שאין זרעו כלה).

'זרע לוף העליון... פטורים מן המעשרות, ונלקחין מכל אדם בשביעית, שאף על פי שאביהן תרומה הרי אלו יאכלו' (מעשרות ה ח).

זיהוי הלוף: בזיהויו של הלוף נאמרו כמה דעות. כל המינים ה'טוענים לכתר' הלוף של המשנה שייכים למשפחה הנקראת גם בימינו משפחת הלופיים. הגאונים זיהו את הלוף בתור ה-Arums, הסוג הבוטני 'לוף', וכנראה מדובר בעיקר על הצמח 'לוף ארץ-ישראלי'. רס"ג זיהה את הצמח בתור מין אחר מאותה משפחה הנקרא כיום 'קולקס הקדמונים'. הרמב"ם בטיטת פירוש המשנה זיהה את הלוף בתור הקולקס, כשיטת רס"ג, אולם חזר בו, ובנוסח מאוחר יותר הסתפק בזיהוי כללי וכתב שהוא 'ממיני הבצלים בלי ספק'. הרמב"ם הכיר את הלוף הארץ-ישראלי, ולא ברור מדוע לא אימץ את הזיהוי, שהיה מסייע בהסבר דברי המשנה. ייתכן שהיה זה בשל גרסא שונה שהייתה לפניו במשנה.¹

אכילת הלוף: הלוף הארץ-ישראלי בנוי מפקעת - איבר אגירה תת-קרקעי, ומחלק עלי. גם בפקעת וגם בעלים יש חומר רעיל בשם ארואין. בעלים יש גם גבישים דמויי מחט של החומר אוקסלאט הסיידן. חומר זה גורם לחתכים בלשון ובמעיים ומסייע להחדרת הרעל. הסיבה שיש ללוף רעל היא כדי להגן עליו מפני בעלי חיים האוכלים עשבו. התקנת חלקי הצמח לאכילה נעשית על ידי הרתחה כמה פעמים³ או על ידי קלייה וטיגון.⁴ השימוש בחלקי הלוף ובעיקר בפקעות לאכילה היה נפוץ במזרח התיכון, אך צומצם כאשר הגיעו תפוחי האדמה לאזור והחליפו את הלוף. בדומה לתפוחי האדמה, גם הלוף מכיל כמות רבה יחסית של עמילן, המעניק לו ערך תזונתי חשוב. העמילן בלוף מסייע ליצור תופעה ייחודית בעולם הצומח והיא היכולת להעלות את הטמפרטורה שלו מעל לטמפרטורת הסביבה. הסיבה שהקב"ה אפשר יכולת זו ללוף איננה ברורה עדיין לגמרי, וההשערות קושרות זאת באופנים שונים לסיוע במשיכת החרקים המאביקים.⁵

אחסון הלוף בשמיטה: לצורך אחסון נהגו לשמור פקעות ובצלים בקרקע. בשנת השמיטה היה צורך להקפיד שהאחסון יעשה כפי שנהוג לאחסן, כך שלא יראה כאילו הוא מתכוון לזרוע את הלוף (שביעית ה ב).

1 עמר, הצומח והחי.
2 רענן, 'ולא את הלוף'.
3 רענן, 'ולא את הלוף'.
4 פליקס, משנת שביעית ז ב.
5 ע"פ פליקס ה ב ובעיקר רענן 'ולא את הלוף'.

לוף

ביעור פירות שביעית בלוף השוטה: במשנה, מסכת שביעית, פרק ז מוזכר הלוף השוטה. לוף זה מזוהה בתור קרוב של הלוף הארץ-ישראלי - הלוף המנומר, שעליו ופקעותיו נאכלו בשעת הדחק משום שלא היו טעימים⁶. בקיץ עלי הלוף נובלים, ובחורף הוא מצמיח חדשים, ולכן לעלי הלוף השוטה יש ביעור בשביעית. ואילו לעיקר הלוף השוטה, לפקעת, אין ביעור, שהרי היא מתקיימת בארץ.⁷ יש מי שטוען שהלוף השוטה הוא צורת הבר של הלוף הרגיל, ולפי דעה זו, היה גם לוף ארץ-ישראלי מתורבת.⁸

הלוף - צמח שאין זרעו כלה: הלוף מוגדר צמח שאין זרעו כלה (משנה, מסכת תרומות ט ו), והגדרה זו מבדילה בינו לבין צמחים אחרים שזרעם כלה, כמו הבצלים. הסיבה לכך היא שפקעת הלוף מתרוקנת מתוכנה תוך כדי התפתחות העלים, ובד בבד, בסיס גבעול הצמח הולך ומתפתח לפקעת חדשה.⁹

יחד עם זאת, נראה כי גם העלים מועילים לחלק התת-קרקעי, כיוון שבאמצעות תהליך ההטמעה (פוטוסינתזה) העלים מעבירים סוכרים שיוצרו בהם אל החלק התת-קרקעי, ובכל שנה הפקעת החדשה גדולה מקודמתה. פרופ' יהודה פליקס מסביר שבמקרה שלא ליקטו העניים את עלי הלוף בשביעית, הרי שהפקעת הוסיפה לגדול בגלל מציאות העלים, ולכן נחלקו ר' אליעזר ור' יהושע האם יש להחזיר לעניים את מה שהוסיפה הפקעת בגלל שלא ליקטו את עליה (שביעית ה ג)¹⁰. מבנה התפרחת: הלוף הארץ-ישראלי (וכן שאר בני משפחתו הגדלים בישראל) מתייחד במבנה תפרחת ייחודי. ציר השזרה (ציר התפרחת) שלו מעובה ועטוף בתוך מתחל (עלה מעטפת גדול), שחלקו העליון בנוי בצורת מפרש. בלוף הארץ-ישראלי צבעו של ה'מפרש' הוא חום-ארגמני, וחלקו התחתון סגור כצינור והוא כעין 'כד' המגן על השזרה. חלקה העליון של השזרה מתנשא מעל ה'כד' בצורה של אלה מעובה¹¹. על השזרה יש פרחים זכריים ונקביים, ולאחר ההפריה מתפתחות על

6 רענן. פליקס בפרק ז א כותב על הלוף המנומר לוף הבר, ולא מובן, שהרי גם לוף ארץ-ישראלי הוא מין בר.
7 פליקס פרק ז. ולא מובן מדוע נקטה המשנה דווקא 'לוף השוטה', שהרי גם לוף ארץ-ישראלי, עליו נובלים בקיץ והוא מצמיח חדשים בחורף. ואולי בא להשמיענו שאף ללוף השוטה יש קדושת שביעית על אף שנאכל בשעת הדחק.
8 עמר הצומח בספר זרעים, בסוף רמב"ם סדר זרעים של מפעל משנה תורה.
9 היו שהסבירו שזו הסיבה שהלוף רק נראה כמין שזרעו כלה, אך אין הוא כך באמת. נראה כי הוא עדיין בכלל 'אין זרעו כלה', כי סוף-סוף, איבר האגירה התת-קרקעי שלו נותר כל הזמן, שלא כמו זרעים רגילים, שנעלמים לגמרי.
10 פליקס במקום. המשנה הזו עמומה, ועל אף שהמפרשים חלוקים בהסברתה, לא בטוח שיש מי שאפשר בוודאות לומר שמסביר כדעת פליקס. אולי בפירוש המשנה לרמב"ם אפשר למצוא סיוע לשיטתו.
11 רענן.

מירוח הכרי |

מקורות שהוא מופיע בהם:

'לעולם הוא נותן משום פאה ופטור מן המעשרות עד שימרח, ונותן משום הפקר ופטור מן המעשרות עד שימרח. ומאכיל לבהמה ולחיה ולעופות ופטור מן המעשרות עד שימרח. ונוטל מן הגורן וזורע ופטור מן המעשרות עד שימרח, דברי רבי עקיבא. כהן ולוי שלקחו את הגורן המעשרות שלהם עד שימרח. המקדיש ופודה חייב במעשרות עד שימרח' (פאה א ו).

'איזהו גרנן למעשרות? ...התבואה משימרח, ואם אינו ממרח עד שיעמיד ערמה. הקטניות משיכבור, ואם אינו כובר עד שימרח' (מעשרות א ו).

מהות המירוח: המירוח הוא גמר עבודת הכנת גרגרי התבואה. אחריה התבואה עוברת לאוצר.¹ שלב זה קיים בתבואה ובקטניות.

הסבר המונח: הרמב"ם מסביר ש'מירוח' פירושו שפשוף, וזוהי מילה מושאלת משפשוף הכלי עם גמר עשייתו. בתבואה הכוונה לגמר עבודת התבואה, כשמנקים את הגורן שנעשו בו הדיש והזרייה משאריות התבן, ונשארים גרגרי התבואה בלבד. אחרים סבורים שמדובר על פעולה ממשית של שיטוח הכרי. פליקס מסביר כי המירוח אכן כולל את שתי הפעולות: ריבוע ערימת הגרעינים כדי להקל על מדידתה, אך תוך כדי המירוח (בעזרת 'רחת' - כלי זרייה דמוי את, או סרגל כלשהו) מסלקים מעל פני הערימה את פסולת התבן, זרעי צמחי בר ושיבולים קטועות. הסיבה לכך היא שהזרייה נעשתה בגורן, שהיה מקום פתוח. שלב המירוח (שהוא הבא בתור אחרי הזרייה) נעשה לאחר הכנסת הגרגרים לכלי או לשטח מתוחם היטב; רק בשלב זה יכול החקלאי לדעת בבירור את נפח הגרגרים ומשקלם. מכאן ואילך יכול היה החקלאי להכניס את הגרגרים לשקים ולכלי חרס ולאחסנם שם.

מעמד הלכת: פעולה זו היא גמר המלאכה של הכנת גרגרי התבואה לשימוש, השלב האחרון וסיום מלאכות השדה. בתומו של שלב זה התבואה מתחייבת בהפרשת תרומות ומעשרות.

1 רמב"ם פירוש המשנה פאה א ו.

השזרה מין ענבות אדומות, שבכל אחת יש זרעים אחדים¹². ריבוי הלוף: ריבוי הלוף נעשה בשני אופנים: (א) ריבוי אל מיני - מתאפשר על ידי פקעות ריבוי קטנות שנוצרות סביב פקעת האם, ובאביב, כשהפקעת מצטמקת, הן נושרות, ואפשר לשתול אותן כך שיצמחו לפקעות עצמאיות. תהליך זה מסביר את המשנה במסכת תרומות המונה את הלוף עם הדברים שאין זרעם כלה, כלומר, שתילת הפקעת אינה גורמת לכך שהיא מתכלה (כמו שקורה למשל בזרעי חיטה ושעורה) אלא היא נשארת קיימת בקרקע וממשיכה להתפתח בה. (ב) ריבוי מיני - על ידי זרעים. הזרע הופך לפקעת שגדלה לאט יחסית, ובצמח החדש נוצרים זרעים לאחר שלוש שנים. לאור זאת, אפשר להבין את דברי המשנה במסכת כלאים שאסור

חלקיו של הלוף

לזרוע בשדה שנזרע בו לוף על אף שנראה כי אין כבר לוף שצומח בשדה, כי לעתים לוקח ללוף שלוש שנים כדי להוציא תפוחת¹³. 'זרע לוף העליון': הרמב"ם (על פי ה'ירושלמי') הסביר שאת הביטוי 'זרע לוף העליון', הנזכר בסוף מסכת מעשרות יש לתקן ל'זרע העליון של לוף', כשהכוונה לזרעי הלוף. זרעים אלו אינם נאכלים, ולכן המשנה מסבירה כי אין חובה לעשרם, ואין בהם קדושת שביעית, ואפילו אם נלקחו מצמח אִם שהיה תרומה, אין גידוליהם תרומה, כי הכלל 'גידולי תרומה' נכון רק אם היה הזרע עצמו ראוי לאכילה¹⁴. מובן שאין הדברים הללו אמורים בנוגע ל'זרע לוף התחתון', הפקעת, כיוון שהיא ודאי נאכלת¹⁵. כלאי הכרם: גם בהלכות כלאי הכרם הוזכר הלוף בתור אחד הצמחים שזריעתו בכרם אסורה מן התורה.

מקור הערך:

פליקס יהודה, משנת שביעית (במשניות הרלוונטיות).

עמר זהר, 'הצומח והחי במשנת הרמב"ם', לוף.

עמר זהר, 'הצומח בספר זרעים', נספח בסוף ספר זרעים, הוצאת מפעל 'משנה תורה' ומכון התורה והארץ, לוף.

רענן משה, לוף ארצישראלי - 'ולא את הלוף' (שבת קכו ע"ב); גיאופיטים - 'שאינן זרעו כלה', בתוך: אתר האינטרנט פורטל הדף היומי.

קולקס הקדמונים

12 פליקס פרק ב.

13 רענן ופליקס משנה שביעית ה ב.

14 פירוש המשנה לרמב"ם, סוף מעשרות.

15 פליקס הערה 36.

עבר הירדן | ראה מפה בעמוד 38

מקורות שהוא מוזכר בהם:

משנת 'שלוש ארצות לביעור' (שביעית ט ב).

'ואלו חייבים בביכורים: ...וזיתי שמן שהם מעבר הירדן. ר' יוסי הגלילי אומר: אין מביאים ביכורים מארץ הירדן, שאינה ארץ זבת חלב ודבש' (ביכורים א י לגרסת הרמב"ם).

הגדרה: שטחי ארץ ישראל שממזרח לירדן. שטחים אלו נחשבו במשנה (לפחות לחלק מהדעות) לתחום עולי בבל¹.

במקרא ובחז"ל: יש להבדיל בין המונח 'עבר הירדן' של זמן המקרא לאותו מונח בימי המשנה. 'עבר הירדן' שבמקרא מכוון לנחלות שניים וחצי השבטים, ששכנו ממזרח לכנרת, לירדן ולים המלח, מן החרמון בצפון ועד נחל ארנון במזרח. ואילו עבר הירדן של ימי המשנה הוא חבל ארץ מצומצם יותר ממזרח לירדן שהייתה בו התיישבות יהודית רציפה באותה תקופה. המונח 'עבר הירדן' להלן יתייחס לעבר הירדן של המשנה.

גבולות: מצפון הגלעד - אזורים שנמצאים מצפון לנחל יבוק מלבד ערי הדקפוליס (עשר ערים בעלות צביון נכרי בצפון-מזרח ארץ ישראל. כולן, מלבד בית שאן, בעבר הירדן המזרחי) ועד נחל ארנון - ממזרח לים המלח. יש הסוברים כי אזור ההתיישבות היהודית במרכז הגולן אינו נחשב לחלק מעבר הירדן אלא לחלק מן הגליל².

מעמדה ההלכתי: מבחינה הסטורית ידוע כי עבר הירדן יושב בידי יהודים במהלך ימי הבית השני ולכן יש הסוברים כי הוא חייב בכל המצוות התלויות בארץ בדרגת החיוב של התחום הקדוש ביותר - תחום עולי בבל. במשניות המפרטות את שלושת החבלים ('ארצות') של ארץ ישראל היהודית, עבר הירדן מופיע שני, אחרי יהודה ולפני הגליל, ואולי יש מקום ללמוד מכך על רמת

- 1 כך משמע מדברי רדב"ז ולכאורה גם מדברי הסמ"ג. הכסף משנה סובר שבכל מקרה עבר הירדן אינה נחשבת כתחום עולי בבל. עיין שבת הארץ (הוצאת מכון התורה והארץ) פרק ד הלכה כח, דברי הרא"ה קוק ותוספת שבת. ועיין שם הערות 6-15.
- 2 על פי דברי פרופ' חיים בן דוד. עיין שבת הארץ (הוצאת מכון התורה והארץ) פרק ד הלכה כח, תוספת שבת, ושם הערה 5.

המקורות לערך:

פליקס יהודה, תלמוד ירושלמי מסכת מעשרות, פרק א הלכה ו עמוד 76, שורה 17 בביאור. פליקס יהודה, 'החקלאות בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד' (הוצאת תשכ"ג), עמ' 58-59.

תודתי נתונה לד"ר עקיבא לונדון על הערותיו לערך זה.

והמשפחה האחרונה שגרה בה עזבה בעקבות פרעות תר"פ. היו תכניות נוספות ליישוב עבר הירדן, אך הן לא יצאו אל הפועל.

הבריטים הפרידו בין שני עברי הירדן, ובתרפ"ב (1922 למנינם) החליטו באופן רשמי על מסירת עבר הירדן לידי עבדאללה, שמשפחתו סייעה לבריטים במלחמת העולם הראשונה. היהודים ראו בכך בגידה של הבריטים בהבטחותיהם להקמת בית יהודי בארץ ישראל. תנועתו של ז'בוטינסקי אף חרטה על דגלה את דרישת החזרתו של עבר הירדן לתחומי הבית הלאומי היהודי, וסיסתמה הייתה 'שתי גדות לירדן - זו לנו זו גם כן'. בהמשך הוקמה בכל השטח של עבר הירדן עד הירמוך בצפון הממלכה ההאשמית של ירדן.

מקורות לערך:

בן דוד חיים, 'עבר הירדן': עיונים והגדרות וגבולות במהלך הדורות, בתוך: די סגני לאה, הירשפלד ז'הר, טלגס רינה ופטרין יוסף, 'אדם ליד קשת רומית' - קובץ מחקרים לכבוד פרופ' יורם צפריר. פליקס יהודה, 'משנת שביעית' פ"ט מ"ב.

הקדושה שיוחסה לו. עם זאת, אנו מוצאים שלעניין ביכורים, מעמדו שנוי במחלוקת. למרות האיכות המיוחדת של השמן שיוצר בו³, סבר ר' יוסי הגלילי שאין עבר הירדן חייב בביכורים, כי לשיטתו, התנאי לחיוב בביכורים היא שייכות ל'ארץ זבת חלב ודבש', והגדרה זו חלה רק על ארץ כנען, שבעבר המערבי של הירדן.

חלוקת המשנה: אף שלכאורה⁴ אין במשנת 'שלוש ארצות לביעור' פירוט של שלושת חבלי המשנה של עבר הירדן, הרי הם מופיעים בתוספתא (שביעית ז ט) וב'ירושלמי' (שביעית פ"ט ה"ב). כל היישובים שמוזכרים שם נמצאים בין הנחלים ארנון בדרום ויבוק בצפון, ואין ביניהם אף יישוב מן הנחלה המקראית של חצי שבט המנשה שבצפון, שלפחות חלק מנחלתו נכלל כנראה בגליל.

היסטוריה: עבר הירדן המקראי היה מורכב מממלכותיהם של סיחון (הדרומית), עוג (הצפונית), עמון (דרום הגלעד) ומואב (הרמה שמדרום לגלעד, מצדו המזרחי של ים המלח). אדום, הדרומית יותר, אינה נכללת בכינוי 'עבר הירדן' (אם כי במאה וחמישים השנים האחרונות נכלל גם חבל ארץ זה במונח הכללי 'עבר הירדן', כנראה גם בהשפעת הקמת ממלכת ירדן, ששולטת גם על אדום). סיחון כבש גם את חלקה הצפוני של מואב (עד נחל ארנון) ואת חלקה המערבי של עמון. במעשה זה 'טיהר' סיחון מבלי דעת את השטחים הללו לעם ישראל, שנצטוו שלא לכבוש את ארצותיהם של עמון ומואב. את ארצותיהם של סיחון ועוג העניקו משה ויהושוע לשבטי ראובן, גד וחצי שבט המנשה לנחלה. נחלתו של ראובן הייתה בדרום השטח הישראלי, במישור (צפון מואב); נחלתו של גד הייתה במרכז וכללה את דרום הגלעד (מערב עמון) עד נחל יבוק; נחלתו של חצי שבט המנשה השתרעה מנחל יבוק וצפונה וכללה את צפון הגלעד, הבשן (כולל הגולן) והחרמון.

שניים וחצי השבטים היו החוליה החלשה והמבודדת יחסית לשאר שבטי ישראל, והם היו בין הראשונים שגלו בגלות אשור הראשונה. במהלך ימי הבית השני יושב חלק מן האזור ביהודים שנית, בפרט לאחר שנכבש בידי המלך החשמונאי אלכסנדר ינאי. האזור שבו הייתה רציפות של יישוב יהודי במהלך ימי הבית השני ואחריו נחשב חלק מתחום ארץ ישראל של גבול עולי בבל, אם כי היו גם יישובים יהודיים באזורים שחרגו מעבר הירדן היהודי של ימי הבית השני, כמו למשל צוער בדרום-מזרח ים המלח.

יהודי עבר הירדן השתתפו במרד הגדול. לא ידוע על השתתפותם במרד בר כוכבא, אם כי יש סימנים מסוימים המורים כי הייתה להם שותפות גם בו. העדות הטובה ביותר לכך היא היעלמותו של היישוב היהודי מעבר הירדן בשנים שאחרי המרד. במהלך התקופה הרומית המאוחרת והתקופה הביזנטית היישוב בעבר הירדן היהודי הלך ונעלם. אפשר ללמוד זאת גם מהיעדר שרידים של בתי כנסת יהודיים מתקופות אלו ביישובים המרכזיים של עבר הירדן היהודי. בתקופות אלו יש עדויות דווקא על יישובים נוצריים במרחב הזה.

בעת החדשה: במהלך השנים התפיסה של העם היהודי הייתה שארץ ישראל כוללת גם את עבר הירדן, ועם תחילת ההתיישבות היהודית המחודשת בארץ ישראל גם עבר הירדן עמד מול עיני המתדיינים. ברמת הגולן (שבאותם ימים ראו בה חלק מעבר הירדן, על אף שבימי חז"ל נתפסה, כאמור, בתור חלק מן הגליל) הוקמה המושבה 'בני יהודה', שלא האריכה ימים,

3 כן משתמע מגרסת הרמב"ם. עיי' 'תפארת ישראל'.

4 כנראה שלדעת הרמב"ם כן.

עול השרוני |

מקורות שהוא מוזכר בהם:

'הרוצה לעשות שדהו משר משר מכל מין - בית שמאי אומרים: שלושה תלמים של פתח, ובית הלל אומרים: מלוא העול השרוני. וקרובין דברי אלו להיות כדברי אלו' (כלאים ב.ו).

העול: העול הוא שמו של מכשיר חקלאי שחלקו העיקרי הוא המוטה או המוטות (בעול הזוגי, המכונה 'צמד'). מטרת המוטות היא להצמיד בהמות זו לזו או לחבר אליהן כלי עבודה שונים. על מנת שלא יהיה כבד מדי, העול נעשה בעיקר מעץ, ולכן לא נשתמר בחפירות ארכיאולוגיות¹. לעתים נדירות הוא נעשה ממתכת, לצורך רתימת הבהמה לעגלה. במקרה זה העול היה כבד והקשה על הבהמה הנושאת אותו.

מידותיו: מידת רוחבו של העול הרגיל לא צוינה בחז"ל, אולם מידת רוחבו של העול השרוני צוינה. במשנה במסכת כלאים נאמר כי לדעת בית שמאי, יש להרחיק בין חלקות זריעה צרות וארוכות ממינים שונים (המכונים משר) שלושה תלמים של פתח, ולדעת בית הלל, יש להרחיק 'מלוא העול השרוני'. המשנה אומרת כי מידות אלו קרובות זו לזו, כלומר מלוא העול השרוני שווה (בקירוב) לרוחב שלושה תלמים של פתח. בתוספתא (ב א) נאמר גם כי רוחב זה דומה לעול של כרמים. ב'ירושלמי' מובא בשם ר' חייא כי השיעור הוא שתי אמות, ומיצר והולך אפילו כלשהו².

תלם של פתח הוא החריש הראשון הנעשה לאחר קציר תבואות החורף. בשלב זה יש עוד מעט לחות באדמה והיא מאפשרת את החריש, אך עם זאת, האדמה כבר מהודקת יחסית והחריש אינו יעיל מאוד, ומטרתו רק לפתוח את האדמה לקליטת הגשם הראשון. פליקס מציין כי רוחב שלושה תלמים כאלו הוא 112 ס"מ בקירוב. רוחב זה הוא קטן מדי בשביל שישמש עול לשתי בהמות. אם בודקים את העול שהפלאח הערבי היה משתמש בו, רוחבו הממוצע של עול זוגי הוא 145 ס"מ.

ואכן בשרון, שאדמותיו קלות, הייתה מספיקה בהמה יחידה כדי לבצע את החריש, ולבהמה כזו היה עול של יחיד שנקרא על שם המקום שהשתמשו בו - 'עול השרוני'. לעומת זאת, באזורי ההר, שבהם יש אדמות כבדות, השתמשו בעול אחר - 'צמד', המיועד לשתי בהמות והוא היה רחב יותר. עול צר הוא גם העול המתאים למטעים, כדי שהוא יוכל לעבור בין האילנות. פליקס משער כי מכיוון שבשרון לא היה נהוג לחרוץ את תלמי הפתח (כי האדמה הקלה אפשרה חריש טוב גם בעיצומו של הקיץ, הרבה אחרי הקציר), העדיפו בית הלל לתת מידה אחידה ומוכרת, ולכן העדיפו לנקוט במונח 'עול השרוני'.

המקור לערך:

פליקס יהודה, 'כלאי זרעים והרכבה' ב, ו. פליקס יהודה, 'החקלאות בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד' (הוצאת תשכ"ג), עמ' 58-59.

עול רגיל צמד

1 שהרי העץ הוא חומר אורגני, שאינו משתמר על פי רוב.

2 פליקס סובר שכל השיעורים הללו זהים, והם שווים לשתי אמות. לא בטוח שזה הפירוש הנכון בירושלמי.

סדר זרעים מסכת פאה

